

Tonga

**LAO FAKAANGAANGA
(FAKATONUTONU) KI HE
'OMIPATIMENI 2018**

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE 'OMIPATIMENI 2018

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

1	Hingoa nounou.....	5
2	Fakatonutonu 'a e kupu 3.....	5
3	Fakatonutonu 'a e kupu 5.....	6
4	Fakatonutonu 'a e kupu 18.....	6
5	Fakapekia mo fetongi 'a e kupu 21.....	6

FAKAMATALA FAKAMAHINO

8

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE 'OMIPATIMENI 2018

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE 'OMIPATIMENI 2001

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe:

1 Hingoa nounou

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he 'Omipatimeni 2018.
- (2) Kuo pau ke ui 'i he Lao ni, 'a e Lao ki he 'Omipatimeni 2001, 'i hono fakatonutonu, ko e Tefito'i Lao.

2 Fakatonutonu 'a e kupu 3

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 3 'o e Tefito'i Lao –

- (a) 'aki hono fakapekia 'a e kupu si'i (1) pea fetongi'aki 'eni –
“(1) Kuo pau ke fokotu'u 'a e 'Omipatimeni 'e he 'Eiki Sea, 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea, hili ha tala ngaue 'i he founga totonu.”
- (b) 'i he kupu si'i (2) 'aki hono tamate'i 'a e ngaahi lea “'i he loto ki ai 'a e Fale Alea.”

3 Fakatonutonu 'a e kupu 5

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 5(1) 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakahu atu 'a e ngaahi lea " 'a ia 'e malava ke fakafou 'e he 'Eiki Sea" hili 'a e lea "ta'u 'e 5".

4 Fakatonutonu 'a e kupu 18

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 18 'o e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e kupu si'i (4) pea fetongi'aki 'eni –

“(4) 'I hono fakahoko ha ngaahi fokotu'u 'o fakafou 'i ha lipooti ki ha Potungaue pe Kautaha pea hili ha taimi fakapotopoto 'oku 'ikai fakahoko ha ngaue ia ki ai, 'e ngofua ki he 'Omipatimēni 'i he'ene fakakaukau, hili hano fakakaukau' 'o e ngaahi fakamatala (kapau 'oku 'i ai) na'e fakahoko 'e he Potungaue pe Kautaha 'oku felave'i mo ia ke ne –

- (a) 'oatu ha tatau 'o e lipooti ki he 'Eiki Sea 'a ia kuo pau ke ne fakahu ia ki he Fale Alea; pe
- (b) fakahoko 'a e hopo 'i ha Fakamaau'anga 'oku mafai taau ki ha totongi huhu'i fe'unga ke malu'i 'aki 'a hono ta'ofi 'a e ngaue pe anga ta'etaau pe ko e ta'ofi pe liliu 'a e ngaahi founga ngaue pule'i hala.”.

5 Fakapekia mo fetongi 'a e kupu 21

'Oku fakatonutonu 'a e Tefito'i Lao 'aki hono fakapekia 'a e kupu 21 pea fetongi 'aki eni -

“21 Monu'ia 'o e ngāue

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke faka'ilo, sivile mo e hia, 'a e 'Omipatimēni, pe ha taha 'oku ne ma'u ha lakanga pe fokotu'u 'i he malumalu 'o e 'Omipatimēni, ki ha fa'ahinga me'a na'a ne fai pe lipooti pe lea 'aki lolotonga 'a e fakahoko pe fakataumu'a ke fakahoko 'ene ngaahi ngāue 'i he Lao ni tukukehe kapau 'e 'ilo na'a ne fakahoko ia 'i he loto kovi.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ke ala fekau'i 'a e 'Omipatimēni, pe ha taha 'oku lau ki ai 'i 'olunga, ke ne fakamatala fakamo'oni 'i ha Fakamaau'anga, pe 'i ha fakatonutonu 'oku natula faka-fakamaau'anga, 'o fekau'aki mo ha me'a na'a ne 'ilo 'i he fakahoko 'ene ngaahi ngāue 'i he Lao ni.
- (3) Ko ha me'a na'e lea 'aki pe ha fakamatala na'e 'oatu pe ha tohi, pepa, pe me'a na'e 'oatu 'e ha taha lolotonga ha faka'eke'eke pe fakatonutonu na'e fakahoko 'i he 'ao 'o e 'Omipatimēni 'i he Lao ni kuo pau ke ne ma'u 'a e monu'ia 'i he founga 'o hange pe ko ha hopo 'i ha Fakamaau'anga 'a e faka'eke'eke pe fakatonutonu ko ia.

-
- (4) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi hopo 'i he Lao ni ko e kole fakamolemole 'oku fakahoko 'e ha taha 'o fekau'aki mo ha launga kuo pau ke 'ikai –
- (a) ke lau ia ko e vete hia kuo fakamahino pau pe 'ikai fakamahino pau 'o e ngaahi fehalaaki pe mo'ua 'a e taha 'oku fekau'aki mo e launga; pea
- (b) fakakau ia 'i hono fakapapau'i 'a e fehalaaki, mo'ua pe me'a kehe 'o fekau'aki mo e launga ki he uesia kovi 'o ha taha.'".

Na'e tali 'i he Fale Alea 'i he 'aho ni 'o 2018.

FAKAMATALA FAKAMAHINO

(‘Oku ‘ikai hoko ‘a e ngaahi fakamatala ni ko e kongā ‘o e Lao Fakaangaanga pea ‘oku fakataumu’a pe ke fakamatala hono taumu’a mo e ngaue’aki)

‘Oku fokotu’u atu ‘i he Lao Fakangaanga ni ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he ‘Omipatimēni 2001 ke faka’asi ha kupu ki he kole fakamolemole, fakamafai ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni ke ‘ave ‘a e ngaahi totonu ‘o e taha launga ki Fakamaau’anga pea mo fakatonutonu ‘a e founa fokotu’u ‘o e ‘Omipatimēni.

(1) Kupu ki he kole fakamolemole

‘I he founa ko ia ‘o e ngaue ki he ngaahi launga kuo fakahu mai ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni, ko e taha ‘o e ngaahi founa lelei taha ki hono fakalelei’i ‘a e me’a ko ia ko ha kole fakamolemole ‘oku fakahoko ‘e he Potungae pe Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘a ia na’e fakahoko ki ai ‘a e launga ki he taha launga. ‘E malava pe ‘e he ngaahi kole fakamolemole ‘i ha ngaahi tu’unga ‘e ni’ihi ‘o tukuange atu ‘a e ngaahi fakakikihi pea hoko ai mo e fakalelei ‘o ‘ikai to e hoko atu ki ha ngaue fakalao.

‘Oku fakakau atu ‘i he lao fakatonutonu ni ha kupu ki he kole fakamolemole ‘i he *Lao ki he ‘Omipatimēni* ki he ngaahi taumu’a pē ‘o e founa ngaue fakatotolo ‘a e ‘Omipatimēni. ‘E ‘ikai malava ke fakahu ‘a e kole fakamolemole ko eni ko e fakamo’oni ke fakafepaki ki he taha ‘oku ne fakahoko ‘a e kole fakamolemole ‘i ha hopo kehe. Ko e taumu’a ‘o e kupu fo’ou ko eni ko hono faka’ai’ai ‘a e ngaahi kole fakamolemole ‘oku kakato mo ‘ikai fakakavenga ki ha fakalelei vave ‘oku melino. Ko e ‘i ai ko ia ha kupu pehe te ne fakatupu ‘a e falala ‘a e Potungae pe Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘oku fehalaaki ‘i he founa ngaue ‘a e ‘Omipatimēni ‘o pehe ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema fakalao ‘i hono tali ‘a e fehalaaki.

‘Oku muimui ‘a Tonga ni ‘i he halanga tatau mo e ngaahi fonua ‘oku laka hake ‘i he 50, ‘o kau ai ‘a Pilitania, Pule’anga Fakatahataha ‘o ‘Amelika, Kanata mo ‘Aositelelia ‘i hono fa’u ‘a e lao ki he kole fakamolemole.

(2) ‘Ave ‘a e ngaahi totonu ‘o e Taha Launga ki Fakamaau’anga

Ko e taha ‘o e ngaahi makatukia’anga ‘oku fehangahangai mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimēni ko e si’isi’i ‘a e mafai ke fakamalohi’i ‘enau ngaahi tu’utu’uni pe ngaahi fokotu’u. ‘Oku mahino ko e ‘ofisi ‘o e ‘Omipatimēni ko e me’angaue fakalao mahu’inga ke malu’i ‘a e sosaieti mei he pule ‘oku hala mo e ngaue hala’aki ‘o e ngaahi mafai. Kaikehe ‘e ‘ikai malava ke fakahoko lelei ‘a e me’a ni kapau ‘oku ‘ikai ‘i ai ha mafai fakalao ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi fokotu’u ‘a e ngaahi

potungaue tau'atina ko eni. 'I he ngaahi pule'anga 'oku pule'i fakapule'anga vaivai ange, 'oku fiema'u ai 'a hono fakamalohi'i lahi fakahangatonu 'a e tu'utu'uni 'o e 'Omipatimeni.

'I he tu'unga 'o e 'Omipatimeni fakavaha'apule'anga, 'oku 'i ai 'a e ngaahi founa kehekehe 'a e ngaahi fonua kehekehe. 'I Sweden mo Finland 'oku 'i ai 'a e mafai 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ke faka'ilo 'a e kau ngaue fakapule'anga. Ko e ngaahi mafai faka'ilo ko eni kuo 'oatu ki he ngaahi 'Ofisi 'Omipatimeni 'oku tuifio 'i he ngaahi fonua 'o hange ko Spain, Bosnia, Hergzgovina, Uganda mo Phillipines. 'Oku faka'au ke tupu 'a e fika 'o e ngaahi 'ofisi 'Omipatimeni kuo 'oatu ki ai 'a e mafai ke ngaue'aki 'a e ngaahi 'isiu ki he konisitutone mo e ngaahi totonu 'o e tangata. Ko e ngaahi fonua 'oku nau ma'u 'a e mafai ko ia 'oku ui kinautolu ko e kaungāme'a 'o e Fakamaau'anga (amicus curiae) 'i Portugal, Spain, Austria, Lithuania, Poland, Slovenia, Hungary, Albania mo Ha'amoā. 'I Russia, Ukraine, Guatemala, Nicaragua, Panama, Jamaica 'oku 'i ai 'a e pa'anga makehe 'oku 'oatu ke fakahoko 'aki ha hopo 'o fakafofonga'i 'a e taha launga. 'I Thailand, East Timor, Namibia, Seychelles, Ghana, Tanzania (ko e ngaahi fonua ko eni 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi pule lahi 'oku fakamafai kinautolu ke nau a'u ki he Fakamaau'anga ke fakamalohi'i 'a e fokotu'u 'a kinautolu). 'I Papua New Guinea 'oku 'ave 'a e ngaahi me'a ko eni ki he talatalaaki ki he ngaahi ngaue fakataki mo fakafakamaau'anga. 'Oku fakaha mahino heni 'a e ngaahi founa kehekehe 'oku fakahoko 'e he ngaahi fonua 'i he'enua feinga ke fakamalohi'i 'a e ngaahi fokotu'u 'oku fakahoko mei honau ngaahi 'Ofisi.

Koe'uhi ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei ange 'a e ngaahi fokotu'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'oku fakahu atu ai ke fakatonutonu 'a e Lao ke foaki ki he 'Omipatimeni 'a e mafai ke a'u ki he Fakamaau'anga ke fakamalohi'i 'enua fokotu'u felave'i mo e ngaahi tu'utu'uni fakapule. Ka kuo pau ke fakatokanga'i ange 'e toki ngaue'aki pē 'a e mafai ko eni ko e fili fakamuimui taha 'i he taimi 'oku fakafisi pe toloi ta'efakapotopoto ai 'a e Potungaue 'oku launga'i ke fakahoko pe faka'ilonga'i 'a e fokotu'u kuo fakahoko. 'Ikai ke ngata ai 'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fakamole ke fua 'e he taha launga. 'E 'ikai a'u 'a e mafai ko eni ki he ngaahi hopo hia koe'uhi kuo pau ke 'ave 'a e ngaahi launga felave'i mo e ngaahi hopo hia ki he Polisi pe ki he 'Ateni Seniale.

(3) Founa ki he fokotu'u 'o e 'Omipatimeni

'I he lolotonga ni 'oku tu'utu'uni 'a e kupu 3(1) mo e (2) 'o e *Lao ki he 'Omipatimeni* kuo pau ke fokotu'u 'e he Sea 'o e Fale Alea 'a e 'Omipatimeni pe ha taha 'oku ngaue 'i hono lakanga 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku fokotu'u atu ko e founa 'i hono fakakau 'a e Fale Alea 'i he founa fokotu'u 'oku mafatukituki ki he kau

memipa. 'Oku fokotu'u atu 'e he fakatonutonu ko eni ke fakahoko 'e he Sea 'a e founa fokotu'u 'oku fiema'u pea hili 'a e founa ko ia kuo fakahoko 'a e fokotu'u. 'Ikai ke ngata ai ka ke fakahoko 'e he Sea 'a e tu'utu'uni 'o 'ikai kau ai 'a e loto 'o e Fale Alea pe ko hai 'e hoko ko e 'Omipatimeni fakataimi 'i he taimi 'oku 'ataa ai 'a e Lakanga.

Hon. Sione Vuna Fa'otusia
Minisita Lao mo e Pilisone